

І. КУРАС,
академік НАН України,
віце-президент НАНУ

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НА РУБЕЖІ СТОЛІТЬ: УТВЕРДЖЕННЯ РЕФОРМАТОРСЬКОГО КУРСУ

Неповне десятиріччя, яке ми прожили в умовах незалежності, докорінно змінило наше суспільство, уявлення про нього, зрештою, і нас самих. Шлях від «пізнього тоталітаризму» до молодого демократії, від адміністративно-планової економіки до ринкових відносин, від диктатури однієї партії до багатопартійності, від правового нігілізму до нової Конституції та парламентаризму, від панування однієї ідеології до плюралізму і духовної свободи виявився непростим, але більшу його частину ми вже подолали. Маємо чітко усвідомлювати: за 10 років в Україні склалися нові соціально - економічні, політичні та культурно-духовні реалії, відбулися настільки глибокі зміни, що їх сукупність можна розглядати як мирну революцію, головним підсумком якої є новий, по-своєму унікальний український соціум.

Зрозуміло, щоб дати відповідь на запитання про характер і зміст цих змін, треба добре знати анатомію суспільства, в якому ми живемо, структуру влади, характер відносин держави і суспільства, динаміку суспільних настроїв. Вивчати наше суспільство непросто, оскільки воно і досі значною мірою перебуває у суперечливому стані, в ньому строкато переплелось старе і нове, власне і запозичене. Такий стан соціогуманітарії найчастіше характеризують як перехідний. Втім, ця формула мало що прояснює, скоріш навпаки — від частого повторення породжує нові запитання. Чому так довго ми живемо «в переході» і скільки нам доведеться у ньому ще залишатися? Що відбувається навколо нас: стабілізація політичного режиму чи його звичайна рутинізація? І головне: наскільки курс реформ, підпорядкований вимогам перехідного періоду, відповідає стратегічним завданням держави, розрахованим на перспективу?

На всі ці запитання обґрунтовані відповіді покликані давати соціогуманітарні науки. Не можна не бачити того, що за роки незалежності вони істотно просунулися вперед в осмисленні реалій нашого буття. Десять років тому у нас не було власної політичної науки, в зародковому, аморфному стані перебувала соціологія, про теорію управління ми взагалі мали досить приблизне уявлення. Нині феномен українського суспільства та його еволюція прояснені в десятках монографій і сотнях статей. На стиках наук з'явилися нові наукові напрями: етнополітологія, етнодержавознавство, політична психологія, політична етика тощо. Особливий інтерес соціогуманітаріїв викликають проблеми громадянського суспільства, формування політичної нації; активно ведеться пошук об'єднувальних парадигм, здатних згуртувати суспільство навколо нових ідей і спільних цілей.

Разом з тим гостро відчувається потреба в широких соціальних теоретичних розробках і узагальненнях, які були б адекватними реальному стану сучасного етапу суспільних відносин. Адже ситуація справді нестандартна, бо маємо справу з унікальним явищем, коли, на перший погляд, суспільство нібито повертається до попередніх форм, притому значною мірою на їх початковому етапі. І це тоді, коли розвинені країни перебувають на стадії переходу від постіндустріального до інформаційного суспільства.

Здійснювані в Україні реформи покликані якраз забезпечити умови для того, щоб вийти на завершальний, а не початковий виток розвитку постіндустріального суспільства.

Які шляхи і методи розв'язання цієї величезної ваги проблеми? На ці запитання маємо дати відповіді. Дозволю собі сформулювати першу пропозицію: на нашу думку, слід вжити додаткових заходів на загальнодержавному рівні щодо активізації і підвищення ефективності досліджень у галузі соціології, суспільної психології, політичних наук. Треба також зібрати нарешті давно очікувану загальноукраїнську нараду вчених-гуманітаріїв і викладачів соціогуманітарних дисциплін вищих навчальних закладів, щоб проаналізувати стан справ у цій галузі. Та й нагода є вагома — 10-річчя незалежності України. І ще один важливий бік справи. Ми досить самокритично оцінюємо ситуацію, бачимо резерви підвищення ефективності досліджень. Разом з тим має бути органічний зворотний зв'язок між замовниками і виконавцями, в даному разі — органами державної влади і наукою. Наведу для ясності два приклади.

Перший. Усі добре знають, скільки зусиль учених потребувала розробка урядової програми «Україна-2010». Досить сказати, що її проект чотири рази розглядався на Президії НАН України, двічі — на засіданні уряду, на проведеній за участю Президента науковій конференції. Яка її подальша доля? Що з неї використано у новітній урядовій програмі? Якщо ж навіть нічого — про це теж треба сказати, зазначивши, чому саме.

Другий. Згідно з Указом Президента України вже 2000 року НАН України разом з відповідними міністерствами і відомствами підготувала проект концепції гуманітарного розвитку держави. Зайвим було б доводити назрілу потребу в такому документі. Минуло вже багато часу. Можливо, проект потребує доопрацювання, скорочення, інших коректив. Можливо, його варто надрукувати для ширшого обговорення. Але якийсь підсумок і практичний вихід має бути. Користуючись присутністю керівництва уряду, ми просили б розглянути це питання.

Друге коло питань стосується соціальної структури українського громадянського суспільства. Навколо його проблем у нас тривають досить гострі дискусії. І це не дивно: адже в чинній Конституції України відсутня навіть згадка про громадянське суспільство. Відомо, що радянська орієнтація на суспільство соціальної однорідності, яка супроводжувалася ігноруванням як групових інтересів, так і різних форм самоорганізації, себе не виправдала. Зараз ми спостерігаємо досить нестандартну ситуацію, коли усталені соціальні верстви активно розмиваються, складається багатобарвна соціальна палітра, стрімко зростає багатство на одному полюсі і бідність — на іншому. У серйозну проблему виростає сегментованість суспільства, амбівалентність і різноспрямованість суспільних настроїв, формування «груп інтересів» за клановими і навіть кримінальними ознаками.

Очевидно, потребує коригування ще один стереотип — уявлення про середній клас як соціальну основу демократичного суспільства, носія добробуту і стабільності.

Для країн з давньою капіталістичною економікою це цілком справедливо. У нас створилася дещо інша ситуація. З одного боку, формуються нові соціальні групи — дрібних, середніх і великих приватних власників, тобто середній клас. З другого — прошарок, який нині займається дрібним і середнім бізнесом, а отже, формально має ознаки середнього класу. Це в основному торгівці і посередники. Вони власного продукту не створюють, а тому й не можуть повною мірою стати базою економічної стабільності. Відомо, скільки посередників навколо шахт. 600 посередницьких фірм виявлено лише на Південно-Західній залізниці. Спекулятивний елемент ніде не виступав основою стабільності. Мабуть, у наших умовах, що об'єктивно склалися, економічну й соціальну

основу стабільності могли б утворити кооперативи (промислові, сільськогосподарські, у сфері справжніх послуг), змішані державно-приватні підприємства, індивідуальні виробники, великі корпорації та державні підприємства.

Для соціогуманітарної науки важливо з'ясувати реальну соціальну структуру нашого сьогоденного суспільства, зрозуміти, яку роль у ньому відіграють різні структурні елементи, а також визначитися, хто може бути носієм соціальної стабільності та економічного зростання. Плач по середньому класу справді допомагає мало. На основі реальної картини зримими стануть об'єктивно стабілізуючі елементи. І тому треба уточнити концепцію формування партнерства між ними і державою, узгодження інтересів приватного і державного секторів.

Можливо, доцільним було б, виконуючи Указ Президента України про напрями соціальної політики, додатково опрацювати ці питання, щоб проблеми соціального реформування і соціального управління вирішувалися не за копією вже розвинених ринкових суспільств, а адекватно українським реаліям нинішнього етапу.

Ще один гострий соціальний аспект пов'язаний з «тіньовою» економікою, яка створила неофіційний ринок праці й послуг і такий же механізм перерозподілу прибутків. Напевне, жоден суспільно-політичний устрій не може витримати наявності кількох «паралельних» економік. «Непідйомним» для будь-якої держави є і той стан «самооборони» громадян від неї, який проявляється у масовому ухилянні від податків, оплати комунальних послуг тощо. Все це вкрай негативно позначається на моральному стані суспільства, трудовій етиці, формує психологію всездозволеності.

Що ж стосується змін у політичній структурі суспільства, то вони особливо відчутні. Оцінюючи майже десятирічний період розвитку цієї сфери, часто не враховують довжину і складність дистанції, яку довелося здолати. Адже атрибути тієї державності, яку мала Україна у складі СРСР, були декоративними; фактично вона була великою провінцією і керували нею з центру. Отже, всю систему управління суспільством доводилося будувати з нуля. Далеко не простою справою було створення інститутів демократичної системи (виборного інституту президентства, обирання парламенту за пропорційно-мажоритарним принципом і налагодження його роботи на постійній основі, прийняття Конституції, формування парламентської більшості, створення системи непідцензурних засобів масової інформації, мережі політичних партій і громадських об'єднань тощо). Уже фактом свого існування ці інститути сприяли розширенню простору свободи у світі. У самому центрі Європи, на стику двох цивілізаційних полів — західноєвропейського та євразійського — утворився могутній стабілізаційний чинник, чому великою мірою сприяла добровільна відмова України від ядерної зброї, закриття Чорнобильської АЕС.

Разом з тим є гострі проблеми, які спонукають поставити питання про наукове опрацювання внутрішньополітичної доктрини України. Йдеться про гіпертрофовану багатопартійність, недостатню стабільність парламентської більшості, деструктивність опозиції, незбалансованість дій управлінської еліти, недосконалість виборчого законодавства, проблеми регіонів, складність імплементації наслідків всеукраїнського референдуму тощо. Сподівання на те, що розвиток інститутів демократії сам собою нормалізує ситуацію, навряд чи обґрунтовані. Маємо відповідні розробки в галузі адміністративної, аграрної, військової, правової реформ. Немає тільки концепції у сфері реформування політичної системи. Указ Президента України про створення Громадської експертної ради з питань внутрішньої політики значно актуалізує цю проблему.

Різнострамованість інтересів і орієнтацій не може не позначатись і на духовній сфері суспільства. Ще недавно ми раділи з того, що президентські вибори 1999 р. не виявили, як це було раніше, поляризації по лінії «Схід—Захід». Але не минуло й року, як трагічна загибель Ігоря Білозіра показала, що сегменти суспільства, які умовно іменують «українофобами» і «русофобами», зберігають потенціал латентної конфронтації. Мовні питання, які нерідко штучно політизуються, мабуть, ще не скоро перестануть бути дратівливим чинником. Ще з більшою підставою такий висновок можна зробити і щодо міжконфесійних розбіжностей.

У цьому зв'язку хотів би, користуючись присутністю керівництва уряду, порушити питання про прискорення прийняття державної концепції етнонаціональної політики. Саме на її основі можна було б успішніше вирішувати практичні питання мовної політики, задоволення запитів національних спільнот України, в тому числі кримськотатарського народу. Це стосується і конфесійних відносин.

Аналізуючи процес вироблення, утвердження і реалізації реформаторського курсу в Україні, маємо всі підстави говорити про певні якісні історичні етапи. Як слушно зауважив в одній із своїх статей В. В. Медведчук, про історію загалом, новітню зокрема, в повному розумінні слова може йти мова лише тоді, коли з'являється можливість періодизації подій і процесів. Виділяючи два періоди цього доленосного десятиріччя (перший — ранній романтизм і другий — пізній прагматизм), автор окреслює хронологічні рамки першого періоду: з 1991 і фактично до кінця 1999 р. Думаю, тут потрібний один коректив: по суті маємо підстави говорити не про два, а про три періоди. Важко переоцінити значення першого: в 1991—1994 рр. було закладено фундаментальні підвалини державотворення. І хоча первісний план реформування українського суспільства виявився не бездоганим, не варто, очевидно, шукати відповіді на запитання «Хто винен?».

Очевидно, що і соціум, і його еліта виявилися просто не готовими дати адекватні відповіді на виклики часу. Своєрідний національний романтизм з присмаком автаркії істотно загальмував входження України у європейський політичний і економічний простір. Неприродний компроміс частини колишньої номенклатури і націонал-демократичної опозиції створив ефект «шкунтильгаючих рішень». Невиважені політичні кроки, особливо у соціальній сфері, поглибили процес відчуження між владою і соціумом. Сама ідея реформування суспільства в цих умовах, як ми всі пам'ятаємо, не заперечувалася публічно, але гальмувалася на стадії реалізації.

Перший етап реформування суспільства завершився в Україні у 1994 р. з мінімальними здобутками і значними втратами. На другому етапі коригування стратегії реформ мало своїм підґрунтям намагання оптимізувати співвідношення державного регулювання і ринкового саморегулювання. Безальтернативність і глибока обґрунтованість запропонованого в доповіді Л. Д. Кучми «Шляхом радикальних економічних реформ» курсу особливо зрозуміла на відстані шести років. Незважаючи на всю суперечливість періоду 1994—1999 рр., попри численні недоліки і помилки, маємо підстави оцінити його як безпрецедентний за масштабом і характером здійснюваних перетворень, які, по суті, сформували нову економічну систему.

Що ж до причин повільності виходу з кризи на цьому, другому етапі, то вони полягали в невикористаних інноваційних можливостях, а головне — в самому суспільстві не було створено необхідної атмосфери розуміння того, що відкочування назад принципово неможливе.

Завдання нинішнього, третього етапу реформування, початок якого поклато переобрання Президента України на новий строк, глибоко обґрунтовані на початку 2000 р. у Посланні «Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000—2004 рр.». Не торкаючись економічних аспектів, хотів би наголосити на одному: весь попередній досвід — і наш, і наших сусідів — переконливо свідчить: щоб реформи не захлинулися і на цьому етапі, треба робити головну ставку на приведення у рух енергії суспільства.

Тут саме час замислитися над тим, в яких відносинах перебувають у нас суспільство і держава і які існують шляхи оптимізації цих відносин. Однією з істотних похибок на першому етапі реформ була певна абсолютизація ідеї державності, з якою пов'язувалися надмірні сподівання. Мовляв, матимемо власну державу і заживемо без проблем. Тим часом ще Ортега-і-Гассет застерігав: в одержавленні криється небезпека поглинення суспільної спонтанності. Адже навіть найкраща держава — це машина, тим часом як суспільство — живий організм.

Сьогодні ми впритул підійшли до того рубежу, коли епіцентр реформування має бути перенесений у сферу суспільства. Конче потрібно, по-перше, переконати його у необхідності самореформування й самоорганізації і, по-друге, виробити відповідні механізми.

І тут ми маємо розглянути майже магічну формулу громадянського суспільства. Про його суть і нагальну необхідність побудови вже сказано і написано дуже багато. Не повторюючись, хотів би наголосити на двох суперечностях: сьогодні громадянське суспільство реально існує лише у високорозвинених державах Заходу. Триває його становлення у країнах Центрально-Східної Європи і нових індустріальних державах. В українському випадку, де склалися і функціонують його елементи, цей процес має відбуватись у межах реалізації «європейського вибору» і таким чином бути пов'язаним як з об'єктивною наявністю, так і зі свідомим залученням відповідних зовнішніх чинників. Водночас у класичному західному варіанті громадянське суспільство розвивалось паралельно з державою, що загалом передбачало їх органічну взаємодію. Однією з особливостей посткомуністичних трансформацій є те, що держава істотно випереджає суспільство за рівнем дієздатності і де-факто пригнічує його. В Україні в перші роки незалежності також відбулося фактичне одержавлення демократії. Очевидно, це неминуче за умов, коли не досить розвинена економічна, соціальна і культурна сфери. Тоді перехід до нової системи починається з надбудови, нова держава виявляється практично єдиною силою, на яку покладається завдання докорінної перебудови старого економічного, соціального і духовного життя суспільства. Як результат — відбувається інверсія функцій держави і громадянського суспільства. Суспільство виявляється неспроможним самостійно формулювати і ставити на порядок денний проблеми, які потребують безпосереднього розв'язання. А держава бере на себе не тільки власні функції, а й функції суспільства. Таким чином, вона немовби поглинає суспільство. Виникає специфічна ситуація, коли держава має цілеспрямовано сприяти, чи щонайменше не заважати, становленню громадянського суспільства, тобто проводити у певних сферах нібито невластиву йому політику самообмеження.

Закономірно, що проблеми «сфери недержавного» постійно перебувають у фокусі політичних дискусій. Дорікати державі, що вона мало сприяє розвитку громадських інституцій, стало вже звичним. Але сподіватися на великий ефект від таких нарікань не доводиться. Адже, строго кажучи, громадянське суспільство обмежує прерогативи держави, ставить її під свій контроль, і наш чиновницький апарат у цьому не зацікавлений. Зацікавлені у його повноцінному функціонуванні громадяни, але наявний

рівень політичної культури стає на заваді усвідомленню ними своїх прямих інтересів. За висновками соціологів (Є.Головаха), 95 % населення вважає, що воно ніяк не може вплинути на політичний процес, навіть якщо власні законні права та інтереси людей порушувати муться. Найчастіше пересічний український громадянин діє за логікою: нехай буде так, як є, бо може бути й гірше. На побутовому рівні невисокий ступінь конфліктності у суспільстві сприймається як благо. Але чи варто з цього приводу втішатися політикам? Світова суспільна думка нині віддає перевагу парадигмам, у яких відсутність конфліктів вважається ознакою соціальної деградації. Конфлікти потрібні суспільству, як повітря, але вони мають бути конструктивними. Тобто держава має конфліктувати не з безликою «масою», а з організованою опозицією, із структурами громадянського суспільства. З другого боку, держава не може цілком нейтрально і об'єктивно ставитись до процесів становлення і діяльності структур громадянського суспільства, які у багатьох питаннях виступають як її опоненти і контролери. Але, разом з тим, держава, яка хоче мати солідарне, соціально відповідальне суспільство, мусить свідомо миритися з певними незручностями, що їх створює для неї наявність таких структур. Поволі відмовляючись від звичних патерналістських принципів у відносинах влади і громадян, вона має приділяти максимум уваги формуванню ефективних механізмів узгодження суспільних інтересів, здатних гарантувати еволюційний розвиток держави і запобігати руйнівним катаклізмам. Ідеться насамперед про реформування системи місцевого самоврядування і надання територіальним громадам широких, у тому числі й фінансових, можливостей для задоволення своїх нагальних потреб. Надійні підвалини громадянського суспільства можуть бути створені через державну підтримку таких форм соціального партнерства, які розвивають ініціативу і підприємливість, легалізують приватні начала в усіх сферах життєдіяльності. Оптимальні умови для його функціонування мають створювати об'єднання підприємців, профспілки, спілки споживачів, кредитні товариства і подібні їм асоціації.

Впевнений: якби ми мали дієздатне громадянське суспільство, керівники міста, уряду і держави навряд чи були б поставлені перед необхідністю освячувати своїм авторитетом еkleктичний, явно другого сорту проект монумента на майдані Незалежності. Навряд чи й 55 голосів депутатів кримського парламенту вистачило б для схвалення недолугого тексту кримського гімну. Сучасних ресурсів ЗМІ цілком достатньо для того, щоб такі питання вирішувала широка громадськість. А можливості для формування в такий спосіб позитивної соціальної активності, так необхідної Україні, воістину невичерпні.

Непогані можливості для створення структур громадянського суспільства має так званий «третій сектор». На відміну від першого (державні інститути) і другого (ділові приватні організації і підприємства), «третій сектор» є зоною добровільної активності, яка не ставить своєю метою одержання прибутку. Ідеться про різноманітні організації взаємодопомоги, добродійні, екологічні, правозахисні, культурологічні об'єднання, організації громадських ініціатив, суспільного контролю тощо. З державними та приватними структурами деякі з них можуть перебувати у відносинах соціального партнерства. На цій основі ймовірно створення системи, яка на Заході вкладається у поняття «паблік рілейшнз» і являє собою механізм зворотного зв'язку між владою і населенням.

Щоб здійснити ефективний прорив у цій сфері, слід насамперед подбати про його правове забезпечення. Поки що законодавче забезпечення взаємодії держави і соціуму залишає бажати кращого. Ілюстрацією цього є відсутність поняття «громадянське суспільство» у Конституції України. У нашому законодавстві не визначено статус опозиції, правові гарантії ненасильства при розв'язанні конфліктів, не вироблено системи контролю за лобюванням інтересів. Культура громадянськості, про яку ми так багато говоримо, може

існувати лише на ґрунті усвідомлених і засвоєних суспільством чітких правових норм, що регулюють взаємну відповідальність держави і громадян.

І ще одна об'єктивна суперечність і складність: в Україні формування громадянського суспільства відбувається практично одночасно зі становленням інформаційного суспільства. Цей збіг ставить проблему пріоритетності. Напевне, було б помилково спершу брати курс на завершення розбудови громадянського суспільства, а вже потім, у міру технічної і технологічної готовності, переходити до інформаційного. Поєднання переваг першого й другого якраз і зумовлює, якщо користуватися термінологією нобелівського лауреата Е. Тоффлера, сутність третьої хвилі сучасних глобальних історичних змін. Якщо ми не зможемо своєчасно і ефективно «вписатися» у цей загальносвітовий процес, з мрією про «європейський вибір» доведеться розпрощатися надовго.

Загальний висновок: Україні потрібна зовсім нова стратегія — стратегія випереджального розвитку, в основі якої лежатиме орієнтація на інтелект і відпрацювання механізмів зворотного зв'язку між владою і суспільством. Я не відкриваю тут Америки — нещодавно один з можливих варіантів такої стратегії запропонував Є.Марчук (*День*, №156). Ідея соціополісу як моделі майбутнього суспільства добре вписується в сучасну ідеологію світового розвитку. Але, щоб створити в Україні привабливе середовище для проживання і вкладання капіталів, належить пройти чималий шлях, виробити новий стиль мислення і нову корпоративну культуру. А головне — створити новий стиль управління на основі сучасних інтелектуальних технологій.

Рік 2001 для України двічі відповідальний. І не тільки тому, що ми вступаємо разом з ним у нове століття і тисячоліття. Це ювілейний рік нашої незалежності. Це також рік міжцивілізаційного діалогу. Саме таким його бачить ООН. Сподіватимемося, що свій посильний внесок у пошук нових форм міжкультурної і міжцивілізаційної взаємодії зробить і наша конференція.
